

SPIRA VERONIKA

BULGAKOV: a Mester és Margarita. Háziolvasmányok feldolgozása feladatlapokkal

Első megjelenés:

Irodalomtanítás II.

Szerkesztette: Sipos Lajos

A Pauz Kiadó és az Universitas Kulturális Alapítvány, 1994

277-291.1.

Második publikáció:

Irodalomtanítás az ezredfordulón

Főszerkesztő: Sipos Lajos

Pauz – Westermann Könyvkiadó 1998. 732-744.1.

Harmadik megjelenés:

Irodalomtanítás a harmadik évezredben

Főszerkesztő: Sipos Lajos

Szerkesztő: Fűzfa Balázs

Krónika Nova Kiadó 2006. 762-772.1.

Digitalizálva: 2011.

1. *Feladatlapok a háziolvasmányok feldolgozásához*

A háziolvasmányok elmélyült befogadását segítheti a feladatlapos módszerrel történő feldolgozás. E koncepció alapján a tanár a munka minden fázisához, minden mozzanatához két feladatsort készít.

A *közös feladatlap*, amelyet minden tanuló feldolgoz, tartalmazza a frontális osztálymunka formájában megbeszélendő tananyag főbb elemeit. Ezt egészíthetik ki a kis, 2-4 fős csoportok számára összeállított, valamint a *differenciált oktatást* szolgáló *egyéni feladatlapok*. Ez utóbbiak összeállíthatók úgy, hogy egy részük alkalmas legyen a tehetséggondozásra, más részük pedig a felzárkóztatásra.

Az egyes feladatlapok belső szerkezete a fokozatosság didaktikai elvére épül, és a *programozott oktatás* tanulási folyamatához hasonlóan ahhoz segítik hozzá a diákokat, hogy önálló vagy csoportos munka eredményeképpen új ismeretekhez jussanak. A feladatlapok egyben lehetővé teszik, hogy a tanulók mindazokat az irodalomelméleti, stilisztikai, retorikai, szövegtani ismereteket gyakorolják, amelyekre más körülmények között a legideálisabb mód.

A feladatlapokat hetekkel a tanórai feldolgozás előtt osztjuk ki a tanulóknak. Szerencsés esetben ezzel már elmélyültebb olvasásra tudjuk inspirálni őket. Előnye az is, hogy a sok előre elvégzett feladat csökkenti a bátrabb és a visszahúzóbb diákok közötti különbséget, sőt a tanár és tanulók felkészültsége is közelebb kerül egymáshoz. Az alapos előkészületek eredményeképpen kevesebb az órákon az üresjárat, felgyorsítható a beszélgetés ritmusa, nagyobb az aktivitás, megfontoltabb, kiérleltebb gondolatok, vélemények fogalmazódnak

meg. Ne feledjük: nemcsak a tanár privilégiuma, hogy felkészüljön az órára, és a tanulók számára sem az egyetlen lehetséges tanulási szituáció, hogy ismeretlen problémákra spontán módon keressék a megoldást. A feladatlapok előnye az is, hogy segítségükkel minden tanulót munkára tudunk készíteni. Fejlesztani tudjuk nemcsak elemző-, de írás- és beszédképességüket is. A téma lezárásakor pedig értékelni tudjuk valamennyiük munkáját a *feladatlapok írásbeli megoldása* és az órai szereplés alapján.

2. Bulgakov: *A Mester és Margarita*

Bulgakov: *A Mester és Margarita* című regényének feladatlapos feldolgozását meg lehet szervezni az alábbi részletes *tématerv* alapján is. Ez a gondolatmenet a magyar iskolákban hagyományos logikát követi. Történelmi, irodalom- és művelődéstörténeti, valamint életrajzi tényekből indul ki, majd fokozatosan jut el a mű értelmezésének újabb és újabb fázisaihoz, egészen az összefoglalásig és a munka értékeléséig.

A tématervet követi a feladatlapok három sorozata: a közös, a csoportos és az egyéni feladatok. Ezek nagy mennyisége nem arra szolgál, hogy valamennyit feldolgoztassuk a tanulókkal, inkább módot ad a válogatásra, az adaptációra, átdolgozásra, hiszen sok esetben túl nehezek, túl nagy hangsúlyt fentetnek az „akadémiai” ismeretekre. Ne feledjük ugyanakkor azt sem, hogy e feladatsor egy érettségi előtt álló gimnáziumi osztály számára készült, és négy év irodalomelméleti, stilisztikai, retorikai, szövegtani stb. ismereteit foglalja össze.

Tématerv Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének feldolgozásához

1. Történelem
A 30-as évek Európája. A Szovjetunió a 30-as években
2. Kulturtörténet
Az európai és az orosz próza a 20. század első három évtizedében
3. Bulgakov élete, művei, pályakép. A műfajok, stílusok gazdagsága, hagyomány és modernség az életműben
4. *A Mester és Margarita* keletkezése
5. Műfaja és helye a modern orosz és világirodalomban
6. A regény szerkezete
  - A) A kettős regény
    - a) A két regény tér- és időszerkezete
    - b) A két regény íve a felütéstől a kifejelettekig
    - c) A többféle kifejelet
    - d) A fejezetek sorrendje és belső felépítése
    - e) Az analógiák és vezérmotívumok rendszere
  - B) A regény rétegei
    - a) Történelem és fikció (Jerusalaim)
    - b) A moszkvai valóság

- c) A fantasztikum
- d) A transzcendens
- 7. Valóság, fikció, kulturtörténet, szimbólumok, mítosz, parabola, példázat
- 8. A szereplők értelmezése
- 9. A szövegalkotás poétikája
  - A) Alakábrázolás, leírás, párbeszéd, narráció
  - B) Stílusok, hangnemek
    - a) A tragikum
    - b) A líraiság
    - c) A komikum a farce-tól a groteszkig
  - C) A nyelv rétegei
- 10. Értékek, érték szerkezet
  - a) Kant és a kanti etika a regényben
  - b) A bergyajevi etika és Bulgakov regénye
  - c) Az értékek érvényessége és hierarchiája
- 11. Összegező értelmezés

Feladatlapok *A Mester és Margarita* feldolgozásához

I. A közös feladatsor

1. A 30-as évek Európája
  - a) Jegyzeteld ki a történelemtankönyvből a fontosabb tendenciákat, eseményeket, amelyek a 30-as években meghatározták Európa történelmét! Mit jelentett a fasizmus a kontinens életében?
  - b) Jegyzeteld ki a Szovjetunió 30-as évekbeli történetére vonatkozó fontosabb eseményeket! Mit jelentett a sztálinizmus az ország történetében, a politikában, a kultúrában?
  - c) Szorgalmi feladat: Más forrásból is gyűjts anyagot, és mutasd be vázlat formájában, mivel egészíted ki a fentieket!
2. Bulgakov helye a korszak szovjet-orosz irodalmában és a világirodalomban
  - a) Ismételd át a tankönyvből a modern regény változatait! Készíts vázlatot a főbb irányzatokról és alkotókról
  - b) Jegyzeteld ki hasonlóképpen a 20-as, 30-as évek szovjet irodalmának főbb irányzatait, alkotóit!
  - c) Szorgalmi feladat: Tájékozódj más forrásokból is! Foglald vázlatba a kiegészítéseket!
3. Bulgakov élete és művei
  - a) Állíts össze egy életrajzi vázlatot Bulgakovról, több forrás adatait is felhasználva!
  - b) Gyűjtsd ki a fontosabb műveit időrendben, és írd a címek mellé a művek műfaját is!
4. Kompozíció I. A két regény

- a) Vizsgáld meg a regény a regényben kompozíciót! Készíts vázlatot arról, hogy melyik fejezet melyik regény része!
- b) Készíts vázlatot a jeruzsálemi fejezetek tér- és időszerkezetéről!
- c) Készíts vázlatot a moszkvai fejezetek tér- és időszerkezetéről is!

5. Kompozíció II. A két regény összefüggései

- a) Keresd meg a **nap**, a **hold**, a **vihar** előfordulásait a regényben! Milyen jeleneteket, szereplőket, jelenségeket kapcsolnak össze ezek a motívumok? Készíts vázlatot a fejezet, a szereplő, a cselekménymozzanat megjelölésével! (Pl.: Nap: I. fejezet, Berlioz szenved a délutáni napsütéstől. II. fejezet, Pilátus szenved a reggeli naptól stb.)
- b) Válaszolj egy rövid bekezdésben, hogyan teremtik meg az egységet a térben és időben távoli események és szereplők között ezek a motívumok!
- c) A fenti motívumok többjelentésű jelképekké válnak a többszöri ismétlődés folytán. Próbáld megállapítani, milyen jelentéseket hordoznak!
- d) A szereplők sorsában, jellemében is felfedezhetők összecsengések, analógiák. Vedd számba ezeket, sorold fel őket, és készülj fel véleményed szóbeli indoklására is! (Pl.: mártíromság: Jesua, a Mester; árulás: Mogarics, Júdás stb.)

6. Kompozíció III. A regény íve

- a) Hány „kezdet” van a két regényben összesen? Melyek ezek?
- b) Vizsgáld meg, melyek a legfeszültebb jelenetek, fejezetek!
- b) Hány kifejelet van a két regényben? Hány kifejelete van a Mester és Margarita sorsának? És Jesuáé? Melyek ezek? Hogy magyarázod a többféle kifejeletet?

7. A regény rétegei: valóság, történelem, fikció, fantasztikum, transzcendens

- a) A Jeruzsálem-regényben mi nevezhető „valóságnak”, történelemnek, fikciónak?
- b) A Moszkva-regényben mely figurákhoz kötöd a fantasztikumot?
- c) A Moszkva-regényben mi valóságos, mi felnagyított vagy elrajzolt, szatirikus?
- d) Olvasd el újra a 32. fejezetet, amely sem a Moszkva-regénynek, sem a Jeruzsálem-regénynek nem része, és ahol a két történet szereplői találkoznak! Ez a transzcendens tér és idő szférája. Vizsgáld meg, hogy itt ki milyen alakot ölt, ki milyen sorsra jut! (Pl.: Korovjov-Fagót: „*mosolytalan, komor arcú, sötét bíborlila palástos lovag*”, Behemót „*karcsú ifjúvá változott, démonapróddá*” stb.)
- e) A Mester és Margarita 32. fejezetének terét Dante *Isteni Színjátékának* melyik terével tudnád megfeleltetni?
Bulgakov regényében nincs Pokol. Vajon van-e olyan tér a regényben, amely a dantei Infernóval rokonítható? Hány változata van a földi létnek Bulgakov regényében?

8. A szereplők értelmezése

- a) Jesua
  - A Pilátussal folytatott beszélgetéséből gyűjtsd ki mindazokat a mondatokat, amelyekből a filozófiájára, világképére, tanításaira, az emberről alkotott nézeteire lehet következtetni!
  - A kigyűjtött mondatok alapján foglald össze, mi mindenről ismerjük meg a véleményét, vélekedését! Majd fogalmazd meg egy bekezdésben nézeteit!
  - Vizsgáld meg azt a mondatot, amely végül a halálát okozza! Nézd át a négy evangéliumot! Van-e ott ehhez hasonló utalás (az állam elhal ...)?

Mire következtetsz abból, amit tapasztaltál? Honnan származhat ez a mondat?

- Vizsgálódásaid alapján foglald össze, mi mindennek lehet jelképe Jesua alakja!
- b) Woland
- Gyűjtsd össze azokat az attribútumokat, amelyek azt mutatják, hogy Woland a Sátán!
  - Gyűjtsd össze azokat az eseteket, amikor közvetlenül ő ítélkezik egy-egy szereplő felett! Milyen ítéleteket hoz? Rangsorold őket! Igazságosnak vagy szeszélyesnek tartod őket? Indokold a válaszodat!
  - Kihez jó?
  - Vizsgáld Jesuához való viszonyát a 29. fejezet alapján!
  - Összegezd, mi mond ellent alakjában a hagyományos Sátán szerepnek!
  - Minek a princípiuma szerinted, ha látható, hogy nem a gonoszságé?
- c) A Mester
- Olvasd el újra a 13. fejezetet, és készíts vázlatot a Mester életéről!
  - Melyek azok a fejezetek, amelyekben szerepel? (Jegyezd fel a fejezetek számát és címét!) Ezek alapján egészítsd ki az előbbi életrajzi vázlatot a későbbi eseményekkel!
  - Gyűjtsd ki azokat a részeket, amelyekből megállapítható, összerakható, mi a véleménye az életről, a művészetéről, a szerelemről, a környező világról!
  - Melyek azok a nézetei, értékei, amelyek miatt összeütközésbe kerül a világgal?
  - Szerinted mi az oka annak, hogy a Mester nem a fényt, csak a nyugalmat érdemelte Jesuától?
- d) Pilátus
- Pilátus a Bibliában és Bulgakovnál. Vizsgáld meg a négy evangélium szövegét, és jegyezd fel a Pilátus alakját érintő különbségeket!
  - Hogyan nyilatkozik a Mester Ivan Hontalannak és Wolandnak, kiről szól a regénye? Idézd a mondatokat! Egyetértesz a Mesterrel? Indokold a véleményed!
  - Vizsgáld meg a 2. fejezetet, és válaszolj a kérdésre: Milyen hatással volt Jesua Bulgakovnál Pilátusra? Írd le ennek a hatásnak a történetét!
  - Mitől szenved Pilátus a kivégzés után? Mire vágyik? Elmondja-e ezt valakinek?
  - Szerinted Pilátus miért nyer megbocsátást és indulhat a fény felé, holott a Mester ezt Lévi Máté szavaival nem érdemli?
- e) Margarita
- Készíts Margarita életéről időrendi vázlatot!
  - Sorsának két kifejelete is van. Melyek ezek és melyik fejezetben található?
  - Mikor jelenik meg Margarita a regényben, és hogyan helyezkednek el azok a fejezetek, amelyeknek ő a főszereplője?
  - Valóság és fantasztikum: gyűjtsd össze azokat a fantasztikus eseményeket, amelyek vele történnek. Mi van többségben, a valóságos vagy a fantasztikus elem? Hogy értelmezed ezt?
  - Margarita és a szerelem. Margarita milyen áldozatokra kész a szerelemért? Mit jelent számára a szerelem, Milyen irodalmi, illetve mitológiai párhuzamok vonhatók alakja köré?

- f) Woland kísérői
- Vedd a négy kísérőt sorba, és mindegyikük ismertetőjeleit állítsd a neve mellé! (Pl.: Azazello: recsegő hang, hályogos szem stb.)
  - Vizsgáld meg a jeleneteket, amelyben szerepelnek! Erről is készíts vázlatot!
  - Kik négyük közül a leggyakoribb párok? Kikhez milyen tevékenység, tevékenység-típusok, hangnemek köthetők?
  - Vizsgáld meg a 32. jelenetet! Idézd emlékezetedbe: melyikük hogyan változik át!
  - Összegezd szerepüket a mű cselekményében, hangnemében! Értelmezd alakjukat, szerepüket, Wolandhoz fűződő viszonyukat!
- g) Júdás és az árulás
- Hasonlítsd össze Júdás bibliai alakját a regénybelivel! Regisztráld a különbségeket!
  - Gondold végig, és vázlatban összegezd, hogy a moszkvai fejezetekben Meigel báró alakja, szerepe, sorsa mi mindenben hasonlít Júdáséra!
- h) Kajafás, Berlioz és a Nagy Inkvizítor
- Mi a közös Kajafás és Berlioz Jesuához (Jézushoz) való viszonyában? És mi a közös Kajafás Júdához, Berlioz Ivan Hontalanhoz való viszonyában?
  - Olvasd el újra a tavalyi szöveggyűjteményből Dosztojevszkij *Karamazov testvérek* c. regényéből ott szereplő részletet, „A Nagy Inkvizítor”-t! Állapítsd meg és rögzítsd írásban, milyen hasonlóság fedezhető fel a Nagy Inkvizítor gondolkodása és Berliozé között!
- i) Kalauzok, portások, házmesterek, lakóbizottsági elnökök, hivatalnokok
- Mi jellemzi a viselkedésüket? Mi jellemzi a feljebb valókkal és a „civilekkel” való viselkedésüket? Miben hasonlítanak, miben különböznek Gogol és Csehov hasonló figuráival összevetve?

9. A narráció változatai

- a) Figyeld meg a moszkvai fejezetek elbeszélőjét! Hasonlítsd össze Gogol *Az orr* c. elbeszélésének narrátorával! Hogyan összegeznéd a hasonlóságokat?
- b) Milyen hatást ér el a narráció? Miért lehet rá szükség?
- c) Vizsgáld meg a narrációt a jeruzsálemi fejezetekben! Állapítsd meg a regény két idősíkjának narrációja közti különbséget! Mi az oka annak, hogy a regény két része között ilyen különböző a narráció?
- d) Vizsgáld meg a 32. fejezet narrációját! Itt kilépünk a földi térből és időből, a szereplők felöltik igazi alakjukat. Vizsgáld meg, az elbeszélő itt milyen alakot ölt!
- e) Összegezd, hány koncepciójú narráció van a regényben, és ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz! Ne feledkezz meg a 32. fejezet jelentőségéről az értelmezésben!

10. Stílusok, hangnemek

- a) A tragikum a regényben. Kiknek a sorsában van szerepe a tragikumnak? Kinek a sorsa közülük a legemelkedettebb? Kié a legkevésbé? Melyiket színezi irónia? Miért? Megfigyeléseidről készíts jegyzeteket!
- b) A líraiság kiknek az alakját övezi a műben, és milyen színekkel gazdagodik, keveredik? (Pl.: groteszk, fantasztikum stb.)
- c) A komikum sok árnyalata van jelen a műben. Keress példát mindegyikre (groteszk, szatíra, humor, bohózat stb.)!

11. Szövegalkotás: alakábrázolás, leírás, párbeszéd, látomás

- Emeld ki azokat a fejezeteket, amelyek szerinted egyértelműen valamelyik szereplő látomásaként értelmezhetők! Figyeld meg ezeknek a részeknek a nyelvi megformálását! Miben különböznek a többi szövegtől?
- Melyek azok a részek, amelyek látomásként és „valóságként” is értelmezhetők?
- Figyeld meg a párbeszéd felépítését, mennyiben emlékeztetnek a dráma műfajában alkalmazott módszerekre felépítésben, információsűrűségben!
Válassz ki egy párbeszédet (pl.: Jesua Pilátus előtt) és elemezd ebből a szempontból! Pl.: Gyűjtsd ki azokat a mondatokat, amelyek e színész vagy a rendező munkáját segítik!
- Alakábrázolás: Válassz ki egy-két szereplőt tetszés szerint! Figyeld meg azokat a mondatokat, amelyekkel az író először vezeti be az adott figurát a történetbe! Hogyan történik a bemutatás? Hány vonással, milyen információkkal bocsátja útjára őket az író! Megfigyeléseidet foglald írásba!

12. Értékek, értékrendszer

- Vedd számba, hogy a következő szereplők számára mi jelenti a legfőbb értéket, milyen pozitív és negatív értékek jellemzik a személyiségüket, határozzák meg cselekedeteiket: Jesua, a Mester, Margarita, Berlioz, Szemplejarov, Lihogyjev, Bengalszkij ! Pl.: Margarita: + értékek: szerelem, hűség, művészet, fantázia, nőiesség; - értékek: árulás, magány stb.
- Kik azok a szereplők, akiknek belső válság következtében megváltozik az értékítéletük? Honnan hová tartanak?
- Kik halnak meg a regényben? Woland kiket büntet halállal? Miért éppen őket? Szerinted kik a legnagyobb bűnösök a regényben? Kik ártatlanok? Kik azok, akik a bűntől a megtisztulás felé haladnak?
- Az író számára szerinted mik a legfőbb pozitív és negatív értékek? Egybe esik-e ez Woland ítéletével? És a tiédde! Indokold a válaszodat!
- Milyen összefüggést látsz a hangnemek és a szereplők hordozta értékek között?

II. Az egyéni és kiscsoportoknak adható feladatok

1. Bulgakov élete és művei

Olvasd el Janovszkaja: *Bulgakov* c. könyvének 271-385 oldalait! Jegyzeteld ki a regény keletkezésére vonatkozó adatokat, valamint mindazoknak az íróknak és műveknek sorát, amelyeknek szerepük volt a regény szövegének alakulásában!

2. Művelődéstörténet I. Az evangéliumi mítosz átértelmezése

- Olvasd el *Máté evangéliumát* az *Újszövetségből*!
- Lapozd át *A Mester és Margarita* jeruzsálemi fejezeteit
- Gyűjtsd össze és foglald vázlatba az eltéréseket!
- Milyen elveket találsz az eltérések hátterében? Mi motiválja az elhagyásokat, a hozzáadásokat, az átírásokat? (Pl.: távolítják vagy közelítik a modern olvasóhoz az adott szereplőt, eseményt? Elveszti/nem veszti el a mítosz emelkedettségét, érvényét?)

3. Művelődéstörténet II. A renani és a bulgakovi értelmezés

- a) Olvasd el Renan: *Jézus élete* c. könyvét!
- b) Lapozd át újra *A Mester és Margarita* jeruzsálemi fejezeteit!
- d) Milyen értelmezésbeli hasonlóságokat találsz a két szemlélet között Jézus alakját tekintve?

4. Művelődéstörténet III. Dante és Bulgakov

- a) Ismételd át, amit az *Isteni Színjáték* felépítéséről, céljáról, szereplőiről tanultunk!
- c) Hol találsz a dantei kozmológia nyomait a regényben (Föld, Pokol, Purgatórium, Paradicsom)?
- d) Ha a Sátán bálja c. fejezetet az Infernóval azonosítjuk, ki játssza Bulgakovnál a kísérő Vergilius szerepét? Kivel azonosítható pl.: Frida?
- e) Az *Isteni Színjáték* főhőse végül megpillanthatja az isteni fényességet. *A Mester és Margarita*ban kinek adatik meg, hogy elinduljon a fény felé? Szerinted miért? Kiknek nem, és miért?
- f) A kősvatagot, ahol a hősök a 32. fejezetben megpillantják Pilátust, a dantei kozmológia melyik színterével azonosítottad? Miért?
- g) A 32. fejezetben minden szereplő felölti igazi alakját. Csak Margaritát nem látjuk, mert az ő nézőpontjából mutatja be az elbeszélő a többiekét. Csak a Woland és kíséretétől vett búcsú után tudunk meg valamit az ő átváltozásáról: meztláb halad a főnyenyen. A dantei kozmológia szerint gondolkodva, vajon kivé változott, és hová tart a párjával? Milyen dantei helyszínek felelhet meg a kis ház, az örök nyugalom, ahová tartanak?
- h) A Pokol kapujának felirata milyen istent feltételez? A regényben melyik szereplő áll legközelebb ehhez a szerephez?

5. Művelődéstörténet IV. A Faust

- a) A regény mottója is Goethe *Faust*jából való, de vajon igaz-e Wolandra, ami a mottóban Mefisztót jellemzi? Hasonlítsd össze Mefisztót Wolanddal! Foglald össze, hogy jellemük, szerepük, céljaik miben hasonlít, és miben különbözik!
- b) A regény megírásának története arról tanúskodik, hogy amíg Bulgakov nem döntötte el, hogy a Mesternek nem lesz neve, Faustnak nevezte őt a kézirataiban. Milyen közös és eltérő vonásokat találsz a Mester és Faust alakja között?
- c) Vizsgáld meg a 32. fejezetet abból a szempontból, hogy a Mester miként alakul át a transzcendens térben! Vizsgáld meg a házat, amely ezután az otthonuk lesz! Margarita hogyan írja le a jövőjüket? Milyen zenét fognak hallgatni, mivel fog a Mester írni? Melyik századhoz kötnéd mindezeket? Hogyan kapcsolódnak ezek a mozzanatok Goethehez és a *Faust*hoz?
- d) Milyen szálak kötik Margaritát a *Faust*hoz? És Fridát?
- e) Az *Isteni Színjáték* is, a *Faust* is jelentős összegező mű, amely arra törekszik, hogy a lét egészét átfogja, értelmezze. Mindkettőre meghatározó utalások vannak *A Mester és Margarita*ban. Mit árul el ez Bulgakov törekvéseiről?

6. Tér – idő – cselekmény I. A jeruzsálemi tér és idő

- a) Készíts a 32 fejezetről és az epilógusról néhány soros tér-, idő- és cselekményvázlatot! Jelöld be, melyek játszódnak Jeruzsálemben, melyek Moszkvában? Milyen helyszínt jelölsz meg a 32. fejezet esetében?
- b) Készítsd el a jeruzsálemi fejezetek cselekményének időrendi táblázatát! Hány nap alatt játszódik le a történet? A hét mely napja(i) ez(ek)? Mi ennek a szimbolikus jelentése?

7. Tér – idő – cselekmény II. A moszkvai tér és idő

- a) Készítsd el a moszkvai események időrendi táblázatát! Hány nap alatt játszódik le a cselekmény?
- b) Ha összeillesztjük a hét napjait a két regényben, melyik nap hiányzik mindkettőből? Véleményed szerint miért?
- c) A tér-idő, a fantasztikum és a transzcendens a Moszkva-regényben
  - Melyek azok a fejezetek, amelyek kívül esnek a valóságos téren és időn?
  - Ezekben a fejezetekben milyen különös sajátosságai vannak a térnek és a időnek?
- d) Párhuzamos szerkesztés
Vizsgáld meg, hogy melyek azok az események, amelyek különböző térben, de egy időben zajlanak, tehát párhuzamos szerkesztést alkalmaz az író! Találsz-e ilyet a jeruzsálemi fejezetekben is?
- e) Vizsgáld meg, melyek azok a fejezetek, amelyek részben vagy egészében múltbeli eseményeket idéznek fel, tehát nem lineáris a cselekmény-elbeszélés, hanem visszatekintő!
- f) Összegezd a tér- idő-cselekmény szerkezet sajátosságait a moszkvai fejezetekben!

8. Tér – idő – cselekmény III. A jeruzsálemi és a moszkvai fejezetek összevetése

- a) Foglald össze áttekinthető vázlatban, mi a különbség és mi a hasonlóság a regény két síkjában a tér és idő megszerkesztésében! Főbb szempontok: linearitás, párhuzamos szerkesztés, visszatekintés a múltba, valóságos, fantasztikus terek és idősíkok stb.
- b) Összegezd egy bekezdésnyi szövegben a főbb hasonlóságokat, különbségeket, valamint a tér-idő összefüggéseit a két regényben (a hét napjaira gondolj, és a Nagyhétre, húsvét hetére)

9. Látomás és valóság

- a) Gyűjtsd össze azokat a fejezeteket, amelyek valamelyik szereplő látomása vagy álma!
- b) Melyik milyen tér- és időrétegbe tartozik?
- c) Melyik értelmezhető egyszerre valóságnak és látomásnak is?

10. Kifejletek

- a) Vesd össze a 30. fejezet végét, a 32. fejezetet és az Epilógust! Milyen ellentmondásokat fedezel fel a kifejletek szempontjából a három szövegben!
- b) Szerkessz két rövid szöveget a Mester sorsának két variációjáról!
- c) Szerkessz két rövid szöveget Margarita sorsának két variációjáról!
- d) Összegezd a tapasztalataidat, és válaszolj arra a kérdésre, hogy véleményed szerint miért van a főhősök történetének több kifejlete? Szerinted az olvasók hogyan oldják fel magukban az ellentmondásokat?

11. Fantasztikum

- a) Ismételd át, amit a fantasztikumról tanultunk E.T.A. Hoffmann-nál és Gogolnál! Fogalmazd meg, milyen szerepe van a szépirodalomban!
- b) Sorold fel, melyek azok a fejezetek, ahol a fantasztikum és a satíra együtt szerepel!
- c) Fantasztikum és líraiság. Hol találod meg a regényben együtt a kettőt?
- d) Fantasztikum és groteszk. Melyek azok a jeleneteke, ahol a kettő együtt jelenik meg a regényben?

- f) Fogalmazd meg összefüggő szövegben, mi a hasonlóság és a különbség a három író (Hoffmann, Gogol és Bulgakov) műveiben a valóság, a fantasztikum, a szatíra és a groteszk színeinek keverésében!

12. Történelem és parabola

- Ismételd át, amit a paraboláról Franz Kafkánál tanultunk!
- Ismételd át, amit a történelmi regény sajátosságairól tanultunk tavaly!
- A jeruzsálemi fejezeteket mennyiben tartod történelmi regénynek és mennyiben parabolának?
- Gondold át, mennyiben változna a véleményed, ha önálló regény volna, ha kiragadnánk a Moszkva-regény szövegösszefüggéséből?
- Összegezd a meglátásaidat egy rövid esszébe!

13. Valóság és mítosz

- Mit nevezünk mítoszregénynek? A mítoszalkotás milyen módjait ismered a 20. századi irodalomban? (Ismétlés: a 20. századi regény változatai, Thomas Mann)
- Milyen mítosz szolgál a Moszkva-regény alapjául?
- Milyen mítoszt értelmez át a Jeruzsálem-regény?
- Mi a szerepe a mítosznak a regényben? Milyen értékek érvényességét nyomatékosítja? Mi veszélyezteti ezeket az értékeket?

14. Az analógiák rendszere I.

- Foglald táblázatba az egymással analógiába állítható figurákat (pl.: Jesua – a Mester, Kajafás – Berlioz stb.)!
- Keress ironikus, parodisztikus megfeleléseket is (pl.: kinek képzei magát Ivan Hontalan, amikor Sztravinszkij professzort Pilátusnak látja?)!
- Keress egymással összecsengő jeleneteket! Pl.: A „*Halleluja*” hol mindenhol hangzik el a regényben?

15. Analógiák II.

- Ismételd, amit Coleridge: *Ballada a vén tengerésről* c. művével kapcsolatban a nap, a hold, a vihar stb. szimbólumok, vezérmotívumok szerepéről tanultunk!
- Vizsgáld végig *A Mester és Margarita* szövegét, és emeld ki azokat a részeket, ahol a holdnak szerepe van!
- Sorold fel azokat a szereplőket, akiknek a sorsában szerepet játszik a hold! Jegyezd fel, hogy életük mely pillanata ez!
- Összegezd, hogy a holdnak mint vezérmotívumnak mi a jelentése (utalj Coleridge és a romantika poétikájára is)! Hogyan szolgálják a vezérmotívumok a két regény egységét?

16. Analógiák III.

- Ismételd, amit Coleridge: *Ballada a vén tengerésről* c. művével kapcsolatban a nap, a hold, a vihar stb. szimbólumok, vezérmotívumok szerepéről tanultunk!
- Keress ki Bulgakov regényéből azokat a részeket, ahol a napnak szerepe van a szereplők életében!
- Foglald össze vázlatban, a szereplőket és a cselekménymozzanatokat, ahol a napnak szerepe van! Pl.: Pilátus – ítélethirdetés (szenved), Jesua – kínhalál (szenvedés) stb.
- Összegezd a napnak mint vezérmotívumnak a jelentését (utalj Coleridge és a romantika poétikájára is)! Hogyan járul hozzá ez a motívumok a két regény

egységéhez?

17. Analógiák IV.

- a) Ismételd, amit Coleridge: *Ballada a vén tengerésről* c. művével kapcsolatban a nap, a hold, a vihar stb. szimbólumok, vezérmotívumok szerepéről tanultunk!
- b) Olvasd el az *Újszövetségből János jelenéseit!* Állapítsd meg, hogy Bulgakov regényében melyek azok a motívumok, amelyek az apokalipszisre utalnak!
- c) Hányszor és hol szerepel Bulgakov regényében a vihar motívum? Jegyezd fel, hogy milyen eseményeket kísér!
- d) Vizsgáld meg a 31. fejezet utolsó oldalát! Mit parodizál Korovjov füttye? Értelmezd a valóság és a szimbólum síkján az „*Itt az idő!*” kiáltást, amely „*harsonaként zengett!*”!
- e) Jegyezd fel, hogy melyik napszakban kezdődik a Moszkva-regény cselekménye (1. fejezet eleje), és a Jeruzsálem-regényé (2. fejezet eleje)
- f) Összegezd tapasztalataidat a szimbolikusan megjelenő motívumok szerepét tekintve úgy, hogy figyelembe vedd a fenti tapasztalataidat is (kezdet és vég, megváltás, utolsó ítélet)

18. Szereplők I. Jesua

- a) Szedd időrendbe, amit az életéről a regény alapján megtudunk!
- b) Vizsgáld meg alakját a 2. és a 16. fejezet alapján! Gyűjtsd össze azokat a mozzanatokat, mondatokat, kifejezéseket, amelyek alkatát, jellemét, magatartását jellemzik!
- c) Vizsgáld meg, hogy a nézetei, filozófiája, hitvallása és a cselekedetei milyen viszonyban vannak egymással!
- d) Összegezd, milyennek látod alakját!

19. Szereplők II. Woland

- a) Gyűjts azokat az irodalmi és zenei műveket, amelyben Mefisztónak (Lucifernek) fontos szerepe van!
- b) Vesd össze Wolandot velük (hasonlóságok, különbségek)!
- c) Kik azok Bulgakov regényében, akik felismerik, ki is Woland, és kik azok, akik nem? Értelmezd a jelenséget!
- d) Végül igazuk van-e azoknak, akik felismerték? Indokold a válaszodat!
- e) Woland azt állítja, hogy jelen volt Jerusalamiban, amikor Jesua Pilátus előtt állt, sőt a kivégzésénél is. Ennek semmi jele a regényben. Ki lehet az a figura a Jeruzsálem-regényben, aki kapcsolatba hozható bizonyos tulajdonságai alapján az alakjával? Mennyiben?

20. Szereplők II. A Mester

- a) Gyűjtsd ki azokat a kifejezéseket, amelyek arra utalnak, hogy a regény jelenében a Mester valóban beteg!
- b) Készíts egy kis jellemzést, amelyben az egészséges és a beteg Mestert összehasonlítod!
- c) Hogyan vélekedik a Mester Wolandról? Szövegrészletekre hivatkozz! Mi a különbség Margarita és az ő álláspontja között? Te kivel értesz egyet? Mivel magyarázod a véleménykülönbségeket?
- d) Gyűjts anyagot arról, hogy a Mester a büntetésre (bosszúra) és a megbocsátásra egyaránt képes! Van-e a műben, aki csak az egyikre vagy csak a másikra képes? És aki mind a kettőre? Kik ezek?
- e) Vizsgáld meg a 32. fejezetet, és állapítsd meg, milyenné alakul át a Mester, amikor

minden szereplő felőlti igazi alakját! Idézd azokat a sorokat, amelyben Woland a Mestert jellemzi! Emeld ki a szövegből a ház és környezete leírását, ahová tartanak, és ami az örök nyugalom lesz számukra! Milyen korszakot és országot evokálnak ezek a szövegek?

21. Szereplők IV. Margarita

- a) Mikor hallunk a regényben először Margaritáról? Ki, kinek és mit mesél róla?
- b) Mikor jelenik meg először a regényben a maga valójában? Hol és hogyan él ekkor?
- c) Készíts összehasonlító vázlatot arról, hogyan alakul Margarita sorsa,
  - ha az Azazellóval történő találkozástól minden csak látomás, képzelgés, álom? Melyik befejezés illik ehhez a változathoz?
  - ha az Azazellóval történt találkozás „valóságos”. Ebben az esetben melyik zárlat az érvényes?
  - Szerinted miért van két változata Margarita sorsának?
- d) Figyeld meg, hogy kinek a szempontjából látunk mindent a Sátán bálján! Értelmezd ezt az epizódot mindkét kifejtet szempontjából!
- e) Milyen analógiák, allúziók kötik Margarita alakját az európai kulturtörténet egyes korszakaihoz? Milyen ismert valóságos és fiktív figurákkal hozható összefüggésbe? Pl.: Margit a Faustból stb.) Azazello és Woland szemében kire emlékeztet? Ő maga kivel állítja önmagát párhuzamba (II/1.)
- f) Bosszú és megbocsátás. Gyűjtsd ki azokat a részleteket, amelyekben Margaritában az egyik vagy a másik érzés kerekedik felül! Értelmezd ennek alapján alakját!
- g) Margarita és a szerelem. Milyen áldozatokra kész a Mesterért? Mit jelent számára a szerelem? Mennyire független személyiség?

22. Szereplők V. Pilátus

- a) Vizsgáld meg a kihallgatás-jelenetet! Írd ki azokat a mondatokat, kifejezéseket, amelyek segítségével nyomon követhető az a belső folyamat, amely Pilátusban végbe megy Jesua hatására!
- b) Foglald vázlatba ezt a folyamatot!
- c) Vizsgáld meg a 25. és a 26. fejezetet az enigmák (talányok) szempontjából! Mi minden talányos? Melyik talány mikor oldódik fel? Van-e, ami talány marad?
- d) Gyűjtsd össze a jeruzsálemi fejezetekből azokat a részleteket, amelyek Pilátus belső monológjaként értelmezhetők! A benne végbemenő folyamatok rekonstruálásában milyen más források állnak a rendelkezésünkre?

23. Szereplők VI: Behemót

- a) Vizsgáld meg a 18. fejezetben Behemót jelenetét Poplavszkijjal! Milyen viselkedést parodizál Behemót? Írd ki azokat a mondatokat, amelyek a legjellemzőbbek erre a viselkedésmódra! Milyen hatással van ez a modor Poplavszkijra? Miért?
- b) Keress olyan figurákat a regényben, akik ahhoz hasonlóan viselkednek, mint amit Behemót parodizál! Gyűjts ki olyan mondatokat, amelyek az adott szituációra a legjellemzőbbek! Pl.: diplomatabolt portása embergyűlölő stb.
- c) Vizsgáld meg a 22. fejezet azon jelenetét, amikor behemót sakkozik Wolanddal! Ő itt a Sötétség Fejedelmének udvari bolondja. Az udvari bolond azonban legtöbbször bölcselő is. Keress olyan részleteket, amikor Behemót ezt a szerepet is eljátssza!
- d) Emeld ki és jegyezd fel azokat a jeleneteket, jelenet-részleteket, ahol a vásári bolondozás, szemfényvesztés, a cirkusz elemei szerepet játszanak, és amelyekben Behemótnak is szerepe van!

- e) Gyűjtsd össze azokat a személyeket, intézményeket, akiknek megpecsételte a sorsát a Behemóttal való találkozás! Van-e valami közös bennük? Van-e logika Behemót választásában? Emeld ki és írd le ezeket a szempontokat! Indokold a véleményed!
- f) Vizsgáld meg a 32. fejezetet abból a szempontból, hogy mivé, kivé változik át Behemót, amikor felölti igazi alakját!
- g) Összegezd egy rövid esszében Behemót alakját és szerepét a műben!

24. Szereplők VII. Korovjov

- a) Gyűjtsd össze, és foglald vázlatba azokat a fejezeteket, amelyekben Korovjov a vásári és cirkuszi bolondozás, szemfényvesztés egyik „karmestere”!
- b) Gyűjtsd össze azokat a hivatalokat, figurákat, intézményeket, akik és amelyek kárvallottai Korovjov ténykedésének! Mi a közös bennük? Indokold a válaszodat!
- c) Vizsgáld meg a 32. fejezetet, és írd ki belőle, milyen figurává alakul itt át Korovjov, amikor felölti igazi alakját! Mit mond Woland, miért kellett bűnhődnie?
- d) Összegezd egy rövid esszében Korovjov-Fagót alakját és szerepét a műben!

25. Fejezetépítés, párbeszéd, nézőpont I.

- a) Olvasd el újra figyelmesen a 2. fejezetet!
- b) Két párbeszéd is fontos e fejezetben. Az egyik Pilátus és Jesua, a másik Pilátus és Kajafás között zajlik. Vizsgáld meg őket külön-külön, és írd le a szerkezetüket, rajzold fel a feszültséggörbéjüket!
- c) Vizsgáld meg, hogy milyen információkhoz jutunk a párbeszédéből, és milyenekhez az elbeszélő szövegéből!
- d) Véleményed szerint két-két színész el tudná-e játszani úgy a két jelenetet, hogy az elbeszélői szöveget is pótolják színészi játékkal?
- e) Milyen következtetést tudnál levonni Bulgakov párbeszédépítése és dráma műfaja között?

26. Fejezetépítés, párbeszéd, nézőpont II.

- a) Olvasd el újra figyelmesen a 25. és a 26. fejezetből Pilátus és Afranius párbeszédeit!
- b) Készíts mindegyikről rövid szerkezeti vázlatot!
- c) Figyeld meg a narrátori szövegeket! Mivel egészítik ki a párbeszéd adta információt?
- e) Gyűjtsd össze azokat a mondatrésztleteket, kifejezéseket, amelyek Pilátus lelkiállapotára utalnak! Amint látod, nem nevezik meg az adott lelkiállapotot. Honnan tudjuk mégis, mit érez a helytartó?
- f) Vizsgáld meg azt a jelenetet, amelyben Pilátus kiadja a parancsot Júdás megölésére! Magyarázd meg, az olvasó miért nem tudja, mi Pilátus szándéka! Melyik az a pillanat, amikor Afranius megérti ezt a szándékot!
- g) Vizsgáld meg közelebbről azt a jelenetet, amelyben Afranius beszámol arról, mi Lett Júdás sorsa. Mi okozza a jelenet feszültségét? Mi a különbség Pilátus szavai és érzései között? Mi árulja el mégis valódi viszonyát a hallottakhoz?
- h) Szerinted két színész el tudná úgy játszani a jelenetet, hogy a néző megértse ezt az összetett helyzetet: a különbséget Pilátus szavai és érzései között narrátor nélkül?
- i) Mire következtetsz ebből a bulgakov-i jelentépipítés poétikáját illetően?

27. Fejezetépítés, párbeszéd, nézőpont III.

- a) Olvasd el a Mester rövid párbeszédét Ivannal a verseiről!

- b) Olvasd el a 18. fejezetben Woland és a büfés párbeszédét a Varietészínház büféjének állapotáról!
- c) Mindkettő rövid és csattanós, mindkettőben fontos szerepe van a komikumnak. Keresd még két-három hasonló jelenetet!
- e) Az elolvasott párbeszéd alapján összegezd, Bulgakov milyen jelenségeket gúnyol ki, leplez le, és milyen eszközökkel!
- f) Figyeld meg e kis jelenetek dramaturgiáját, és vizsgáld meg, mennyiben járultak hozzá a megalkotásukhoz Bulgakov színházi tapasztalatai mint író, színész és dramaturg!

28. Fejezetépítés, párbeszéd, nézőpont IV.

- a) Kövesd végig a 18. fejezetet abból a szempontból, hogy mikor kinek a nézőpontjából látjuk az eseményeket! Összegezd az észrevételeidet!
- b) Vizsgáld meg ugyanígy a 16. fejezetet és a 25. fejezetnek azt a részét, amelyben Afranius beszámol Jesua haláláról! E két fejezet alapján hány variációnk van Jesua haláláról? Rekonstruáld mindegyiket külön-külön! Milyen ellentmondásokat találsz? Értelmezd a feltárt helyzetet!
- c) Összegezd a tapasztalataidat a nézőpontok szerepéről! Külön térj ki a komikus-szatirikus és a tragikus-objektív alaphangú szövegekben betöltött szerepére! Szólj az azonosságokról és a különbségekről!

29. Értékek, értékrendszer, etika I.

- a) Vizsgáld meg az 1. fejezetet! Mire akarja Berlioz rávenni Ivant? Miért nem érthet egyet ezzel az sem, aki ateista? Hogyan értelmezi Berlioz a művészt és a művészetet?
- b) Mi az értékük a mítoszoknak (vallásos hiteknek) a modern ember számára? Mielőtt válaszolnál, olvasd el Feuerbach álláspontjával! Olvasd el *A kereszténység lényege* c. művének bevezető két fejezetét (*Az ember lényege általában, A vallás lényege általában*, Akadémiai Kiadó 1961. 37-68.l.) !

30. Értékek, értékrendszer, etika II.

- a) Vizsgáld meg azokat a mondatokat a 13. fejezetben, amelyekben a Mester Ivan műveiről nyilatkozik. Miben tér el a véleménye Berliozétól?
- b) Mit és hogyan írtak a Mester regényéről a kritikusok? Mi jellemzi a kritikusok magatartását?
- c) Miben különbözik a Mester regénye attól, amit Berlioz elvárna egy művésztől? Hasonlítsd össze a két értékrendszert, állapítsd meg a különbséget! Kinek mi jelent értéket?
- d) Keresd meg azokat a szövegeket, amelyekből megállapítható, miért mond ítéletet Woland Berlioz felett! Woland kinek az álláspontjához áll közel, Berliozéhoz, a kritikusokéhoz vagy a Mesteréhez? Te ki mellett állsz?

30. Értékek, értékrendszer, etika III.

- a) Melyek Jesua legfőbb értékei?
- b) Melyek Pilátus számára a legfőbb értékek, mielőtt Jesuával találkozna?
- c) Miben közeledik Jesua értékrendszeréhez a kivégzés után Pilátus?
- d) Pilátus bosszút állt Júdáson. Hogy vélekedne erről Jesua? És Woland? A Mester? Margarita?
- e) Kik állnak a megbocsátás pártján? Pl.: ki bocsát meg Pilátusnak? És Fridának?

- f) Foglald össze, mi lehet a bűn, a bosszú és a megbocsátás helye a műben? Ennek a problémakörnek a fényében hogyan értelmezed Woland és Jesua alakját?

31. Helyes tudat, hamis tudat, nyilvánosság, demokrácia I.

- a) Vizsgáld meg a 12. fejezetnek (*Fekete mágia a Varietészínházban*) azt az epizódját, amelyben Woland és Korovjov beszélgetnek, Bengalszkij, a konferanszié pedig állandóan közbeszól. Hogyan értelmezi Bengalszkij a konferanszié szerepét? Mit javít ki az elhangzott beszélgetésből? Miért? Hogyan értékeli Woland és kísérete a közbeszólásokat?
- b) Hogyan reagál a közönség Bengalszkij közbeszólásaira? Hogyan értékeli Woland a nézőket (a moszkvaiakat), és hogyan Bengalszkijt?
- c) Miért kellene a fekete mágiát leleplezni? Ki az, aki azonnal Bengalszkij helyébe lép? Kit lepleznek le, és hogyan?
- d) Keresd meg azt a részt, amikor a hatóságok kihallgatják Szemplejarovot. A narrátor szavaiból kitűnik, milyen embernek tekintik őt a hatóságok. Egyetért ezzel az ítélettel az olvasó? És azzal, ahogyan Wolandot és kíséretét megítélik?

32. Helyes tudat, hamis tudat, nyilvánosság, demokrácia II.

- a) Olvasd el Kant *Vallás a puszta ész határain belül* című tanulmányának azokat a részeit, amelyek Jézus alakját, Isten országát, az etikum mibenlétét értelmezik! Mi a hűbéres istentisztelet Kant szerint? Berlioz alakja hogyan kapcsolható a fogalomhoz? (Gondolat Kiadó 1974. 134-363.1.)
- b) A válaszokat foglald rövid esszébe!

33. Helyes tudat, hamis tudat, nyilvánosság, demokrácia III.

- a) Gyűjtsd össze azokat a jelenségeket, amelyek ellentmondanak a társadalom önmagáról alkotott képének (pl.: egyenlőség és a Gribojedov-ház, a diplomatabolt stb.)!
- b) Hogyan lepleződnek le ezek a jelenségek? Mi az az erő, amibe beleütköznek? Milyen hatással vannak ezek az erők az emberekre a mindennapokban?

Irodalom

- ANDREW, B., *Between Two Worlds. A Critical Introduction to the Master and Margarita*. Oxford, 1987.
- BALASSA Péter, *Az ördögregény két huszadik századi változata a Doktor Faustus és A Mester és Margarita példáján*, Medvetánc, 1988/1.
- BULGAKOV, M. A., *Sárba taposva. Naplók, levelek 1917-1940*. Bp. 2004.
- BULGAKOVA, Jelena Szergejevna, *Naplója, 1933-1940, Feljegyzésekkel, levelekkel 1943-1970*. Bp., 1994.
- CSUDAKOVA, M., *Zsiznyeoposzanyije Mihaila Bulgakova*, Moszkva, 1988.
- EDWARDS, T. R. N., *Three Russian Writers*, Cambridge, 1982.
- Én. Szovjet írók önéletrajzai*, Bp., 1987.
- GASZPAROV, Borisz, *A Mester és Margarita motívumszerkezetéről*, Medvetánc, 1988/1.
- KREPSZ, Mihail, *M. Bulgakov i Paszternak kak romanyishti*, Moszkva, 1987.
- LAKSIN, Mihail, *Bulgakov prózájáról és magáról az íróról*. In: *A siker fiziológiája*, Bp., 1987.

- SENTALINSZKIJ, Vitalij, *Prés alatt: Mihail Bulgakov aktája. In: A feltámadott szó. A KGB irodalmi archívuma.* Bp., 2000.
- SPIRA Veronika, *Bulgakov: A Mester és Margarita című regényének multidiszciplináris értelmezése.* Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1989. www.spiraveronika.hu
- *A hermeneutikai elemzés. Bulgakov: A Mester és Margarita. In: Műelemzés – műértés,* szerk. SIPOS Lajos, Bp., 1990.
- *A vezérmotívumok és a szimbolikussá emelt valósággelemek szerepe Bulgakov A Mester és Margarita című regényében.* Filológiai Közlöny, 1990/3-4.
- *God, Devil and the Savior: Hermeneutics and the Reconstruction of a Character in Bulgakov's The Master and Margarite.* In: Tibor FABINY (ed.) *Literary Theory and Biblical Hermeneutics.* Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominata. Papers in English and American Studies, Volume IV. Szeged, 1992. 217-228. 1.
- *Isten, ördög, megváltó. Bulgakov egy figurájának hermeneutikai rekonstrukciója,* Szerk.: FABINY Tibor, Szeged, 1993.
- SZILÁRD Léna – KALINA Katalin – MAKAI Bettina, *A Mester és Margarita. In: Huszonötforintos orosz regény,* szerk. HETÉNYI Zsuzsa, Bp., 1996.
- ZERKALOV, *Jevangelije Mihaila Bulgakova,* Moszkva, 1984.